

LATIN QRAFİKALI İLK TÜRK KİTABIMIZ

1916-cı ildə Almaniyada çap olunmuş türkdilli pedaqoji poema və yaxud latın qrafikalı ilk kitablarımızdan biri haqqında

Nazim Nəsrəddinov,
Əməkdar müəllim,
türkoloq

*Hans Stumme, Halil Fikret.
"Türkische Lesestoffe..." Leipzig,
1916, 31 səhifə*

Görkəmli türk pedaqoqu, keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, əsərlərini "təbiiyyə doktoru Halil Fikret" kimi imzalayan Halil Fikret (1892-1974) və onun yaradıcılığı haqqında elmi araşdırmalar apararkən hər dəfə maraqlı və çox böyük elmi əhəmiyyəti olan faktlarla, dəyərli materiallarla rastlaşanda onları elmi ictimaiyyətlə bölüşməyə tələsirəm. 1916-cı ildə Almaniyanın Leipzig şəhərində çap olunan 31 səhifəlik bir kitabın üz qabığında onun adını dünyanın ən məşhur pedaqoqlarından biri, alman afrikansünası və şərqşünası Hans Stumme (1864-1936) ilə yanaşı gördükdə isə nədənsə tələsmədim, faktları diqqətlə araşdırmağa başladım. Yox, səhv etməmişdim. Leipzig Universitetinin son kurs tələbəsi oxuduğu ali təhsil ocağının professoru ilə birgə elmi əməkdaşlıq etmişdir.

Bəri başdan deyim ki, əsər 1915- ci ilin sonlarında tamamlanmış, 1916 -cı ilin yanvarında Leipzig'deki "Otto Harrassowitz" nəşriyyatı tərəfindən latın qrafikası ilə dünyanın türkdilli oxuculara çatdırılmışdır.

Bu, o vaxtlar idi ki, türkdilli ölkələrdə, o cümlədən Türkiyədə də, Azərbaycanda da ərəb qrafikalı yazıdan istifadə olunurdu. Doğrudur, ayrı-ayrı ziyalılar 1878-ci ildə dünyasını dəyişən M.F.Axunzadənin latın qrafikalı əlifba çağırışı hələ də unuda bilmirdilər. Bu yolda M.Sahtaxtının xidmətləri ziyalılara daha qabarıq şəkildə çatdırılırdı.

1879-1884-ci illərdə Tiflisdə Azərbaycan dilində çap olunan "Ziya" qəzetində ana dili və onun mübtədi (ibtidai -N.N.) məktəblərdə tədrisi üsulları haqqında maraqlı mülahizələr söylənilmişdir. Qəzetin redaksiya heyəti ərəb əlifbasının islahı və dəyişdirilməsi ətrafında uzun illər boyu aparılan mübahisələri fikir mübadiləsini genişləndirmək məqsədilə gündəmə gətirirdi. Əslində "Ziya" qəzetinin nəşri Səid Ünsizadə (1842, Şamaxı-1903, İstanbul) də, baş mühərriri Cəlal Ünsizadə (1857 (?), Şamaxı-1933,Ankara) də ərəb əlifbasının tərəfdarları idi; onlar əlifbanın dəyişdirilməsinin törəməcəyi çətinlikləri görür,

məktəblərdə dilin tədris üsullarını yaxşılaşdırmağı daha vacib sayırdılar.

1296-cı hicri-qəməri ilində (miladi təqvimilə 1879-cu ildə) İstanbulda "Şirkəti-İraniyyə" mətbəəsində İranın Tiflisdəki konsulxanasında tərcüməçi işləyən Mirzə Rza xan Daniş latın və rus əlfbaları əsasında düzəltdiyi "Risaleyi-Rüşdiyyə" kitabçasını nəşr etdirir. Bu kitabça tanışlıq və rəy üçün işin içində olan bir sıra ziyalılara göndərilir. İstanbulda fars dilində nəşr olunan "Əxtər" qəzeti öz səhifələrində geniş müzakirə açır. Həmin müzakirə materialları operativ şəkildə "Ziya" qəzetində də çap edilir. Müzakirələrdə Zaqafqaziyanın şeyxülislamı Əhməd vəy Hüseyinzadə, müfti Əbdülhəmid Əfəndizadə, atası fransız, anası alman olan rus şərqşünası Adolf Berje və başqaları çıxış edirlər.

Əlifba qalmaqlarının səngimədiyi, gündəmdən düşmədiyi bir vaxtda-1916-cı ildə Almaniyanın Leipzig şəhərindəki iri mətbəələrinin birində - OTTO HARRASSOWITZ-də latın qrafikası ilə "Türkische Lesestoffe handschriftlich im Ruka-Charakter und umschrieben mit lateinischen Buchstaben, unter Beifügung einer einführenden Darstellu des türkischen Alphabets im Ruka-Charakter" adlı 31 səhifəlik bir kitab çap edilir.

Əsərin birinci səhifəsində alman dilində yazılmış ön sözdən - "Vorbemerkung"dan- giriş və izahat xarakterli yazıdan məlum olur ki, müəlliflər kitabın yazılması və araya-ərsəyə gətirilməsində zəngin ədəbi və elmi mənbələrdən istifadə etmiş, faktları diqqətlə araşdıraraq, türk dili və ədəbiyyatını öyrənmək istəyən avropalılara çox gözəl bir hədiyyə bağışlamışlar.

Alman dilində yazılmış 6 abzaslıq girişdəki (VORBEMERKUNG) istifadə mənbələrindən məlum olur ki, Leipzig universitetinin professoru alman Hans Stumme və türk Halil Fikret kitabın ərsəyə gəlməsi üçün türk dilində olan bir çox materialları diqqətlə oxumuşlar. Avropa oxucularına türk dilində oxumaq və yazmaq qaydaları və vərdisləri öyrədilir.

Kitabın 2-ci və 3-cü səhifələri ərəb əlifbasındakı hərflərin adları və onların yazılış formalarının cərgəsi verilmişdir.

Hərflərin adları belə səslənir: elif, ve, pe, te, se, ğin, eyn, ha, hu, dal, zal, re, ze, je, sin, şin, sad, zad, dy, ain, daim, kaf, hef, lam, mim, hun, fe, wan, he, ye, lam-elif. Cəmi-31 hərflər.

31-ci hərflər əlifba lam'ın birləşməsi kimi təqdim olunmuşdur.

Hər hərfin qarşısında onların müvafiq yazı qaydaları-ayrılıqda yazılan, əvvəldə yazılan, ortada yazılan, sonda yazılan formaları göstərilmişdir.

Halil Fikret 1923-26-cı illərdə babalarımıza Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunda və Bakı Dövlət Universitetində psixologiya və pedaqogikadan dərslər deyən təbiiyyə doktorudur... O, Azərbaycan Respublikasının elmi-ictimai həyatında əhəmiyyətli yeri olan türk qardaşlarımızdan biridir. Bakıya ali təhsil müəssisələrində işləməyə dəvət edilmiş, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında məktəbəqədər təbiiyyə şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Halil Fikret Bakıda müxtəlif elmi jurnallarda, respublika və əyalət mətbu orqanlarında maarifçilik məsələlərinə aid onlarla elmi, elmi-metodiki, bədii-publistik məqalə yazmışdır.

Professor, təbiiyyə doktoru Halil Fikretin Bakıda S.M.Qənizadə, A.Şaiq, H.Cavid,

M.S.Orudubadi, Q.R.Mirzəzadə, M.Mahmudbəyov, Ə.Cəfərov, A.İsrafilbəyov, C.Cəbrayılbəyli, Ə.Haqverdiyev kimi çoxlu əqidə və məslək dostları var idi. Halil Fikret 1926- cı ildə Bakıdakı birinci dövlət nəşriyyatında - Azərənərdə "Təbiiyyə və tədris tarixi" adlı ilk iri həcmli, 2 hissədən ibarət olan dərslərini çap etdirmişdir. O, Bakıda üç il işləyəndən sonra Almaniyaya gedir, çox qısa bir müddətdən sonra 1927-ci ildə vətənə qayıdır. Konyada açılan Qazi Orta Müəllim Məktəbində müəllimlik edir.

Bir müddətdən sonra bu məktəb Ankaraya köçürülür. Halil Fikretin təşəbbüsü ilə burada pedaqoji bölüm yaradılır və o, bu bölümdə işləyir.

1927-ci ildə Halil Fikretin Ankarada ilk kitabı - "Coğrafiyanın tədris üsulu" çap olunur. "Coğrafiyanın tədris üsulu" kitabının materialları Azərbaycanda toplanmış və Türkiyəyə çapa hazır vəziyyətə gətirilmişdi. Bu kitabın yazılmasında Halil Fikretin əvvəl türk dünyasında bir neçə coğrafiya dərsləri yazan şamaxılı Qafur Rəşad Mirzəzadənin (1884-1943) güclü təsiri olmuşdur.

..Mövzunun aydınlığı naminə deyilən bu qeydlərdən məlum olur ki, alman alimi Hans Stumme ilə yazdığı "Türkische Lesestoffe..." ("Türkiyə antologiyası") kitabı məşhur Leipzig Universitetinin tələbəsi Halil Fikretin ilk əsəri deyil. Halil Fikretin 1916-cı ildən sonra da Hans Stumme ilə əməkdaşlıq etməsi güman edilir. Onun 1927-ci ilin əvvəllərində Bakıdan Almaniyaya qayıtması da bu fikrə rəvac verir.

Alman alimi Hans Stumme və türk aydını Halil Fikretin birgə yazdıqları "Türkische Lesestoffe"

("Türkiyə almanaxı") kitabı haqqında indiyədək bu sətirlərin müəllifi və Haldun Cezayirli oğlundan başqa, türkologiyada tutulmuş bir söz deyilməmişdir. (Bəlkə də Almaniyaya və Türkiyəyə arxivlərində hələ də qatı açılmamış sənədlər var. Hər halda bu, ədəbi və elmi ictimaiyyətə məlum deyil).

Əsərin birinci səhifəsində alman dilində yazılmış ön sözdən - "Vorbemerkung"dan - giriş və izahat xarakterli yazıdan məlum olur ki, müəlliflər kitabın yazılması və araya-ərsəyə gətirilməsində zəngin ədəbi və elmi mənbələrdən istifadə etmiş, faktları diqqətlə araşdıraraq, türk dili və ədəbiyyatını öyrənmək istəyən avropalılara çox gözəl bir hədiyyə bağışlamışlar.

2 -ci və 3-cü səhifələrdə o vaxtlar türk yazısında işlənən ərəb əlifbasının yazı sistemi, iki və dörd cür yazılan hərflərin yazı nümunələri və ayrı-ayrı səslərin qrafik işarəsi, hərflərin adı (elif, be, re, te, se, ğim, ha, dal, re, ze, sim....sad, zad, lam, mim, nun, vav, je, lam-elif ...,) oyanı şəkildə oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

4-cü səhifədə 16 cərgədə sözlərin hərflərlə ifadəsi göstərilmişdir. Buradakı 139 sözün hamısının latın qrafikalı yazılış forması sonrakı səhifədə - 5-ci səhifədə yeni əlifba ilə təqdim olunmuşdur. Mənfəətdən xali olmadığı üçün onların bəzilərinə sadalayırıq-baba, pak, tütün, tarla, baş, vadi, kartal, kar, yağ, bağ, corab, havi (əhatə edən - N.N.), padişah, topal, toparlaq, sora, fani, qatı, bulut, lale, lüle, mal, madam, maşa..

Müəlliflər oxucuların oxu prosesindəki işini asanlaşdırmaq üçün cüt səhifələrdə (2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18 və s.) ərəb əlifbasından, təklərdə isə latın qrafikasından istifadə etmişlər.

Ərəb qrafikalı xətlər, şübhəsiz ki, Halil Fikrətə məxsusdur. 4-cü səhifədə ərəb

qrafikası ilə 16 nömrə ilə yüzdən artıq sözün yazılış verilməmişdir. Burada bir neçə söz təkrar olunmuşdur. (Bunlar texniki səhv kimi də, fərqli tələffüz göstəricisi kimi də başa düşmək olar. (Hər halda bu istiqamətdə dilçilik və mətnşünaslıq baxımından müəyyənlər görülməlidir).

5-ci səhifədə həmin sözlər qismən dəyişdirilmiş (perifrazira olunmuş) latın qrafikası ilə yazılmışdır.

6-cı səhifədə qafiyə, omonim, paronim, sinonim kimi işlənən bilən sözlər 16 nömrə altında toplanmışdır.

7-ci səhifədə həmin sözlər latın qrafikası ilə təkrarlanmışdır.

8 və 9-cu səhifələrdə də leksik materialların ərəb və latın qrafikalı təqdimatı verilmişdir.

Kitabın 10-cu səhifəsində "Zurub-i emsal" (zərbi məsəl - N.N.) başlığı altında 16 nümunə verilmişdir. Bunların hamısı türk xalqları arasında geniş yayılmış, həyatın çətin sınaqlarından keçmiş nümunələrdir: "At ilə eşşək yarışmaz", Adam odur ki, ikrarından dönməyər, "Az söyləmək çox söyləməkdən evladır" (daha yaxşıdır-N.N.), "Azı bilməyən çoxu heç bilməz", "Yorğanına görə ayağını uzat", "Dilin kemiği yoxdur, amma kemiği kırar", "Yeməksiz qalmaq bərc ilə kalmaktan eyidir", Ya dəvə, ya dəvəçi" və s.

11-ci səhifədə bu materialların latın qrafikalı variantı verilmişdir.

Kitabın 12-18-ci səhifələrində "Müxləlif lətifələr" başlığı altında müxtəlif yazılı və şifahi məxəzlərdən seçilmiş lətifələr toplanmışdır. Müəlliflər daha çox əsl adı Əhməd olan tanınmış türk yazarı, şairi, ehtimam, qəzetəçisi və xəttatı Faik Rəşadın (26 iyul 1851-1914) 1328-cı ildə (hicri) Konstantinopolda çap etdiyi "Küllüyyatı - lətaif" əsərindən və Hoca Nəsrəddin lətifələrindən istifadə etmişlər. Təsəvvür yaratmaqdan ötrü onlardan bir neçəsini təqdim edirik:

*Hastanın biri kendisini eyi eden bir doktora der ki, "doktor efendi, beni az zəmanda iyi etdiyiniz için size okadar medyun-i -şükranım ki, yaşadıkce oni bir durlü ödeyemeyeceyim". Hekim cevap olarak: "ödeyemeyek gibi deyil, efendim; hepsi yüz quruş-dur!" demiş.

* Bir hasta adam karısına bir gün der ki: "aman, karı, odama , reca edirim, senden başka kimse girmesin, zira hastalığım sari (yoluxucu-N.N.) və tehlikelidir".

* Bir odada yatan iki arkadaş şu yolda bir muhawerede (danışiq, söhbət -N.N.) bulunmuşlar:

Birinci arkadaş: yahu, bana bak" - İkinci: "ne var?"

Birinci: uyuyormusun?" - İkinci: "neden sordun?"

Birinci: "bir para ödünce isteyecekdim!" - İkinci: (yorğanı başına çekerek): "uyuyorum, dostum!" cevabında bulunmuş.

* Bir deyirmenci eşeyini önünə katmış gider imiş. Yolda köylünün biri buna rast gelüb: "böyle ikiniz nereye gidiyorsunuz?" deyince, degirmenci parmağıyla köylüyü göstererek: "üçümüz için saman almağa gedyyoruz" cevabını vermiş.

12, 14, 16 və 18-ci səhifələrdə ərəb əlifbası ilə yazılmış lətifələrin latın qrafikalı variantı verilmişdir.

Kitabın 18-23-cü səhifələrində "Türkcə şeirlər" ümumi başlığı altında 1908-ci ildə yazılmış "Ordu marşı", 10 mani və "Yabanda bulunurum" adlı 32 misralıq iki hissəli bir şeir verilmişdir.

(Davamı var)